

УДК 343.9

Б. М. Головкін, доктор юридичних наук, професор, завідувач сектору дослідження проблем злочинності та її причин НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ, СИСТЕМА КРИМІНОЛОГІЇ ТА ЇЇ ЗАВДАННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ

У статті викладається авторське бачення поняття, предмета та системи кримінології як науки та навчальної дисципліни. Встановлюється завдання кримінології на сучасному етапі розвитку.

Ключові слова: поняття кримінології, предмет кримінології, система кримінології, завдання кримінології.

Визначенням поняття, предмета та системи кримінології у своїх працях займалися такі вітчизняні і зарубіжні кримінологи, як: Г. А. Аванесов, В. В. Голіна, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, В. С. Зеленецький, І. М. Даньшин, А. І. Долгова, О. М. Джужа, В. М. Дрьомін, О. М. Костенко, В. М. Кудрявцев, В. В. Лунєєв, І. К. Туркевич, В. І. Шакур та ін. Їх погляди щодо поняття та змісту кримінологічної науки в цілому збігалися. Разом із тим надзвичайно динамічний розвиток суспільних відносин, процеси глобалізації, поява нових кримінальних викликів і загроз ставлять нові завдання перед державою у сфері протидії злочинності. Це, у свою чергу, дає поштовх для модернізації кримінологічної науки у третьому тисячолітті, налаштовує науковців на ревізію системи кримінологічних знань з метою покращення наукового забезпечення правотворчої та правозастосовної діяльності у сфері протидії злочинності. Відтак

вимогою часу є переосмислення та уточнення деяких концептуальних положень кримінологічної науки, вироблення єдиного підходу до пізнання та вирішення її ключових проблем.

Метою цієї публікації є спроба вдосконалити понятійний апарат кримінологічної науки та викласти авторське бачення її доктринальних положень.

Уперше термін «кримінологія» використав французький антрополог П. Топінар у своїй статті (1879 р.), а ввів до наукового обігу італійський учений Р. Гаррофало, який у 1885 р. видав працю під однойменною назвою «Кримінологія», що мала підзаголовок «Природа злочинності і теорія покарання». Ця книга включала три розділи: «Злочинність», «Злочинець» та «Репресія». Термін «кримінологія» складається із двох слів: латинського «*crimen*» (злочин) та грецького «*logos*» (вчення) і буквально означає «вчення про злочин»¹. На етапі формування кримінологічних знань основним питанням кримінології було: *розкрити таємницю злочину, передусім причини його вчинення*. Не менш важливим завданням було й пізнання феномену злочинця. Саме з проблем *злочину і злочинця* починалося становлення кримінології як науки. Через певний час у міру накопичення емпіричного матеріалу про тисячі різноспрямованих злочинів поступово змінювався вектор наукових пошуків, і одночасно відбувався перехід на більш високий рівень теоретичних узагальнень. Кримінологи розглядали категорію злочину не стільки як акт індивідуальної поведінки, скільки як об'єктивне явище суспільного життя, що необхідно було осмислити і по-новому пояснити. Прийшло розуміння того, що за великою кількістю щорічно вчинюваних злочинів стоїть щось більше, ніж арифметична сукупність злочинних посягань. Перед умами науковців постала нова реальність, об'єктивно існуюче явище, що матеріалізується у повсякденному житті через тисячі одиничних злочинів і злочинців, які їх вчинили. Це явище отримало назву *злочинність*. Відтак головним питанням кримінології стало *встановлення закономірностей утворення і функціонування злочинності у суспільстві з метою пошуку шляхів і засобів боротьби з нею*.

¹ Старков О. В. Кримінологія : Общая, Особенная и Специальная части : учебник / О. В. Старков. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2012. – С. 9.

Вирішення основного питання кримінології передбачає пошук відповіді на низку супутніх запитань, а саме: що таке злочинність і як вона утворюється? За якими законами функціонує та розвивається злочинність у суспільстві? Які явища та процеси суспільного життя впливають на зростання або зниження рівня злочинності? Хто такі злочинці і які верстви населення вони представляють? Чому, внаслідок яких причин певна частина людей серед інших можливих свідомо обирає протиправний шлях задоволення своїх потреб та інтересів? Як пояснити той факт, що одні люди опиняються у ролі жертв злочинів частіше за інших? Яким чином треба боротися зі злочинністю?

Як будь-яка інша наука, кримінологія має свою проблематику, вивчає специфічну сферу суспільних відносин. **Об'єктом** кримінологічного пізнання є *сукупність суспільних відносин, пов'язаних зі злочинністю та протидією злочинності*. Перший вид суспільних відносин охоплює, власне, *злочинність* як особливу форму суспільного буття і один із видів діяльності людей. Другий вид – це криміногенні суспільні відносини, що зумовлюють злочинність і несуть загрозу для правопорядку. Третій вид – відносини, що складаються в ході протидії злочинності.

Отже, кримінологія являє собою систему знань про злочинність та її прояви, а також діяльність у сфері протидії злочинності. *Змістом* кримінологічної науки є *дослідження й оцінка* злочинності, тенденцій і закономірностей її утворення, функціонування, розвитку, а також використання цих знань при розробці комплексу заходів та практичних рекомендацій щодо протидії злочинності.

Особливістю кримінології є формулювання теоретичних положень, висновків і рекомендацій на основі емпіричного досвіду пізнання злочинності та практики боротьби з нею. Кримінологічні знання про закономірності утворення, поширення та запобігання злочинності мають упроваджуватися у законотворчій і правозастосовній діяльності держави у сфері протидії злочинності, а також використовуватися науками кримінально-правового циклу, що забезпечують виконання спільного завдання боротьби зі злочинністю.

Таким чином, **кримінологія** – це теоретико-прикладна наука про злочинність, закономірності її детермінації, прояву та запо-

бігання. Наведене визначення лаконічно відбиває сутність кримінології як науки, що досліджує специфічну сферу суспільних відносин. Водночас у літературних джерелах значного поширення набув підхід до визначення поняття кримінологічної науки через перерахування складових її предмета. Із незначними відмінностями більшість учених вважає, що кримінологія – це комплексна соціолого-правова наука про закономірності злочинності та її проявів, формування особи злочинця та її злочинної поведінки, жертв злочинів, причини та умови злочинності й окремих злочинів, а також пов'язані зі злочинністю соціальні відхилення, форми і методи контролю над злочинністю, шляхи і засоби запобігання їй¹. Із цього приводу А. П. Закалюк зазначав, що небажано до визначення поняття науки включати складові її предмета. Складові – це окреме питання, що виходить за межі визначення поняття науки. Останнє має визначати її змістовну сутність, що розкривається через її основний предмет – сферу відносин, вивчення яких становить соціальне призначення (завдання) тієї чи іншої науки².

Серед кримінологів панує думка, що предмет кримінології утворюють чотири елементи: *злочинність, причини та умови злочинності, особа злочинця, запобігання злочинності*. Втім, за словами А. П. Закалюка, межі предмета кримінології не є сталими. Вони змінюються відповідно до підвищення рівня розвитку науки, відкриття нових можливостей у справі боротьби зі злочинністю³. Останнім часом спостерігається тенденція до розширення меж предмета кримінології за рахунок включення до нього низки додаткових питань, а саме: кримінологічної політики, методології і методики кримінологічних досліджень, кримінологічної інформації як джерела здобуття кримінологічних знань, механізму прояву злочинної поведінки на різних рівнях (загальносоціальному, групо-

¹ Даньшин И. Н. Введение в криминологическую науку / И. Н. Даньшин. – Харьков : Право, 1998. – С. 10; Лунеев В. В. Курс мировой и российской криминологии : учебник : в 2 т. Т. 1. Общая часть / В. В. Лунеев. – М. : Юрайт, 2011. – С. 32; Зелінський А. Ф. Кримінологія : навч. посіб. / А. Ф. Зелінський. – Х. : Рубікон, 2000. – С. 10.

² Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : у 3 кн. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки / А. П. Закалюк. – К. : Ін Юре, 2007. – С. 18–19.

³ Там само. – С. 21–22.

вому та індивідуальному), віктимології, фонових явищ, планування та прогнозування заходів запобігання злочинності, управління практичною діяльністю щодо запобігання злочинності, історії кримінологічної науки, соціальних наслідків злочинності та їх усунення, вивчення суїцидальної поведінки¹.

Подібне розширення меж предмета кримінології навряд чи виправдано. Воно пов'язане зі складністю об'єкта кримінологічного пізнання та нечіткістю визначення кола суспільних відносин, явищ соціальної дійсності, що мають досліджуватися кримінологічною наукою. Предмет кримінологічної науки – це не що інше, як складові частини її об'єкта, ті фундаментальні проблеми, вивченням і вирішенням яких вона має займатися. Предмет кримінології відповідає на запитання: чим конкретно займається ця наука, в чому її зміст? На наш погляд, предметом кримінологічної науки є **встановлення закономірностей: 1) злочинності, її проявів та наслідків; 2) формування і функціонування злочинного співтовариства; 3) детермінації злочинності, причин та умов окремих видів злочинів; 4) формування особи злочинця і жертви злочину як соціальних типів, їх поведінки, зв'язків та відносин; 5) програмування та здійснення запобігання злочинності.**

Отже, проблемою номер один, яку вивчає кримінологія, є **злочинність** як антисоціальне явище, що загрожує безпеці особи, суспільства і держави. Явище злочинності має двоєдиний вимір: як особлива форма суспільного буття (онтологія злочинності) і як один із видів діяльності людей (феноменологія злочинності). Діалектична єдність цих сторін дозволяє утворити й осмислити цілісну картину світу злочинності або злочинного світу. Злочинність як явище має свою *зовнішню, фізичну сторону та внутрішню, психологічну сторону*. Зовнішня сторона злочинності – це та об'єктивна реальність проявів злочинності у повсякденному житті, з якою доводиться співіснувати всім членам суспільства. Зовні злочинність про-

¹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : у 3 кн. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки / А. П. Закалюк. – К. : Ін Юре, 2007. – С. 21–22; Джужа О. Сучасний погляд на розвиток кримінології / О. Джужа // Право України – 2003. – № 2. – С. 97–98; Кримінологія : учебник / Г. А. Аванесов, С. М. Иншаков, С. Я. Лебедев, Н. Д. Эриашвили ; под ред. Г. А. Аванесова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – С. 19.

являється у сукупності злочинів, злочинців та жертв злочинних посягань. Внутрішня сторона злочинності – це психічна реальність, сприйняття та ставлення суспільства до злочинності, її проявів та наслідків. Іншими словами, злочинність є невід’ємною складовою як суспільного буття (світу матеріальних речей), так і суспільної свідомості (світу ідей, думок). Разом із тим на сьогодні у кримінології домінує праксіологічний, або практичний, підхід до пізнання злочинності.

Діяльнісний підхід у пізнанні окремих видів злочинів започаткував А. Ф. Зелінський. Видатний український кримінолог стояв на позиціях використання психологічної теорії діяльності у кримінологічних цілях¹. Згодом положення теорії діяльності активно стали використовуватися соціологами для пояснення колективної поведінки людей у малих соціальних групах. Це надихнуло кримінологів на розробку соціально-психологічного діяльнісного підходу до пізнання та осмислення явища злочинності (А. І. Долгова, К. Є. Ігосhev, О. М. Яковлев, А. П. Закалюк, В. М. Дрьомін). Згідно з ним злочинна діяльність – це практична діяльність певної частини суспільства, що заподіює шкоду суспільним відносинам, взятим під кримінально-правову охорону держави. У теоретичному плані злочинна діяльність являє собою інтеграцію індивідуальної діяльності великої кількості людей у колективну діяльність певної частини суспільства. Як зазначає В. М. Дрьомін, злочинність за своїм змістом – це *кримінальна практика* певної частини суспільства, а за формою прояву – індивідуальна та сукупна (колективна) злочинна діяльність². Водночас не слід забувати, що будь-яка діяльність – це результат сукупних вольових зусиль певної кількості людей, що об’єднуються довкола спільних поглядів, інтересів, цінностей, цілей у *злочинне співтовариство* як умовну соціальну групу. Злочинне співтовариство об’єднує значний прошарок людей, що мають анти-суспільні погляди, інтереси, цінності, установки, тимчасові настрої, і на практиці демонструють підвищену готовність досягати власні

¹ Зелінский А. Ф. Понятие «преступная деятельность» / А. Ф. Зелінский // Сов. государство и право. – 1978. – №3. – С. 98–100.

² Дрьомін В. М. Праксеологічний підхід до пізнання злочинності / В. М. Дрьомін // Шлях до кримінології. Пам’яті Анатолія Петровича Закалюка : зб. матеріалів – К. ; Запоріжжя : КПУ, 2010. – С. 114.

цілі протиправним шляхом. Окрім цього, злочинне співтовариство проводить системну роботу із втягнення у злочинну діяльність осіб, схильних до вчинення правопорушень і злочинів. Основу злочинного співтовариства утворюють злочинні організації та організовані групи, що ведуть активну злочинну діяльність за різними напрямками майже в усіх сферах суспільного життя. У зв'язку з цим пізнання злочинності не повинно обмежуватися лише встановленням закономірностей злочинної діяльності. Необхідно встановити закономірності *формування та функціонування злочинного співтовариства* у зв'язках та залежностях із кримінальною практикою. Злочинність як об'єктивне явище соціальної дійсності пов'язане із злочинним співтовариством (соціальною групою) через злочинну діяльність. Не менш важливим завданням є дослідження зв'язків і відносин кримінальної практики з іншими неправомірними видами соціальних практик, криміногенними явищами та процесами, що зумовлюють масову злочинну діяльність певної частини суспільства, виступають джерелами злочинності.

Як явище суспільного життя злочинність має свої закономірності утворення та функціонування. Процес утворення злочинності називається детермінацією. Він відбувається не хаотично, а у певній послідовності, повторюваності та порядку, що охоплюються поняттям закономірностей злочинності. Закономірності злочинності прослідковуються в усьому: в утворенні злочинності (з інших суспільних явищ та процесів), у зв'язках та залежностях між різними групами злочинців, в особливостях прояву різних форм злочинності, у нерівномірному територіальному та часовому поширенню злочинності, у формуванні особи злочинця і жертви злочину як соціальних типів, в особливостях їх поведінки та дозлочинних відносин, в організації та здійсненні державного впливу на злочинність. Зазначені закономірності встановлюються науковцями за підсумками аналізу статистичної інформації про зареєстровані злочини, виявлених злочинців та жертв злочинних посягань, а також за матеріалами узагальнення кримінально-процесуальної та кримінально-виконавчої діяльності. Аналогічні закономірності існують для формування та функціонування злочинного співтовариства. Останні встановлюються за результатами

емпіричних кримінологічних досліджень, вивчення професійного досвіду працівників правоохоронних органів та особистих спостережень кримінологів.

Робота з протидії злочинності також має свої закономірності організації, програмування та здійснення. Вони залежать від об'єктивної оцінки криміногенної ситуації, прогнозування ймовірних тенденцій її розвитку у найближчій та віддаленій перспективі, вивчення ефективності застосування тих чи інших заходів запобіжного впливу та результативності діяльності правоохоронних і судових органів зі скорочення рівня злочинності в державі.

В основі побудови *системи кримінологічної науки* лежить її предмет. Система кримінології являє внутрішньо упорядковану і взаємопов'язану структуру знань про злочинність, причини злочинності, особу злочинця та запобігання злочинності. Усі ці знання мають завершений вигляд і утворюють цілісне уявлення про закономірності злочинності та запобігання їй, а тому вони обов'язково використовуються при побудові як *теоретичної*, так і *прикладної* частини кримінології. Система кримінології будується за двома підставами: 1) за змістом і структурою предмета кримінології; 2) за рівнем узагальнення науково-практичної інформації¹. За першим критерієм кримінологія складається з фундаментальних наукових проблем та підходів до їх вирішення, а саме: теорії злочинності, теорії причин та умов злочинності та окремого злочину; теорії особи злочинця і жертви злочину; теорії запобігання злочинності. За другим критерієм кримінологія поділяється на теоретичну і прикладну частини. Теоретична частина включає *пропедевтику (вступ)* кримінологічної науки: її поняття, предмет, систему кримінологічних знань, історію становлення та розвитку, методологію і методику кримінологічних досліджень, аналіз учень про основні проблеми кримінології, а також планування і прогнозування заходів запобігання злочинності. Прикладна частина включає дослідження різних видів злочинності, класифікованих за такими підставами: **а) соціальна спрямованість злочинних посягань** (корислива ненасильницька злочинність, корислива насильницька злочинність,

¹ Іванов Ю. Ф. Кримінологія : навч. посіб. / Ю. Ф. Іванов, О. М. Джу́жа. – К. : Паливода А. В., 2008. – С. 24.

насильницька злочинність, злочинність у сфері економіки, службова злочинність, екологічна злочинність, автотранспортна злочинність, наркозлочинність, кіберзлочинність, злочинність у сфері масових комунікацій, злочинність проти правосуддя); **б**) *за контингентом злочинів* (злочинність неповнолітніх і молоді, злочинність жінок, злочинність військовослужбовців, злочинність працівників правоохоронних органів, злочинність іноземців і мігрантів, геронтологічна злочинність та ін.); **в**) *за місцем злочинних посягань* (регіональна злочинність, злочинність на вулицях і громадських місцях, злочинність у місцях позбавлення волі); **г**) *за формою та характером злочинної діяльності* (організована, професійна та рецидивна злочинність). Окрім цього, у прикладній частині кримінології викладаються окремі наукові вчення, такі як: кримінологія (займається вивченням проявів злочинності на релігійному ґрунті), кримінофамілістика (сімейна кримінологія вивчає сімейні злочини), кримінопеналогія (займається вивченням пенітенціарної злочинності), кримінальна армологія (наука про незаконний обіг зброї та її застосування при вчиненні злочинів), криміноюсцитологія – вивчає злочинність органів кримінальної юстиції, комунікаційна кримінологія – вивчає закономірності впливу ЗМІ на злочинність та протиправну поведінку людей¹.

До завдань кримінології на сучасному етапі розвитку слід віднести:

- наукове забезпечення державної політики у сфері протидії злочинності, розроблення концепції та стратегії її здійснення;
- установлення закономірностей детермінації і прояву злочинності, формування та функціонування злочинного співтовариства, формування соціального типу злочинця та жертви злочину, організації та здійснення запобіжної діяльності;
- оцінку ризиків появи нових видів злочинної діяльності, засобів її прикриття;
- дослідження масштабів латентної злочинності, її причин і наслідків для суспільства;
- прогнозування розвитку злочинності на майбутнє;

¹ Старков О. В. Кримінологія : Общая, Особенная и Специальная части : учебник / О. В. Старков. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2012. – С. 22–23.

- розробку нових теорій пояснення причин злочинності, а також злочинної поведінки;
- розробку критеріїв оцінки ефективності державного впливу на злочинність;
- дослідження процесів віктимізації населення та вироблення стратегії захисту людей від протиправних посягань;
- розробку наукових рекомендацій щодо вдосконалення практики протидії і запобігання злочинності з метою скорочення її обсягів у державі;
- імплементацію міжнародних стандартів боротьби зі злочинністю, інноваційних методів її дослідження, нових кримінологічних знань.

В статье излагается авторское видение понятия, предмета и системы криминологии как науки и учебной дисциплины. Устанавливается задание криминологии на современном этапе развития.

In the article the author's vision of the notion, the subject and system of criminology as the science and the academic discipline has been described. The main tasks of criminology at the present stage has been presented.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 10 від 7 жовтня 2014 р.).